

TIJDSGEBONDEN EVOLUTIES EN TENDENZEN IN RECENTE LITERATUUR OVER NAZI-KAMPERVARINGEN

In onderstaand artikel worden enkele pas gepubliceerde of herdrukte ooggetuigenverslagen en enkele beschouwende werken over de nazi-kampen besproken en getoest aan oudere literatuur. Gezien het relatief kleine aantal 'nieuwe' boeken dat hier aan bod komt, zijn de aangegeven evoluties en tendenzen vanzelfsprekend niet meer dan indicaties.

Late getuigenissen

In *Duet pathétique* vertellen Sophie en Joop Citroen om beurten chronologisch wat ze gedurende de oorlog elk afzonderlijk hebben meegemaakt en niet uit hun geheugen geband krijgen.

Sophie vertelt openhartig en ontroerend haar avontuurlijke verhaal. Ze beschrijft eerst de lange opeenvolging van beperkende maatregelen waaraan de joden ook in Nederland werden onderworpen. Toen in '42 geruchten begonnen door te dringen over de massale uitroeiing, drong de ernst van de toestand tot de meesten door. Sophie dook onder en liet haar zoontje achter in handen van het ondergrondse verzet. Elf maal moest ze van onderduikadres veranderen. Ze werd door verscheidene niet-joodse Nederlanders geholpen, maar talrijk waren degenen die misbruik maakten van haar afhankelijke positie. Zij vernederden haar, gebruikten haar als goedkope werkracht. Daarbij kwamen nog de voortdurende angst om gepakt te worden en de onzekerheid over het lot van man en kind.

Joop Citroen heeft meer dan veertig jaar vruchteloos geprobeerd zijn oorlogsherinneringen te verdringen. De behoefte zijn verhaal vast te leggen ontstond toen zijn vrouw het hare begon op te tekenen omwille van de mogelijke bevrijdende werking daarvan. Joop Citroen overleefde vier nazi-kampen (Vught, Westerbork, Auschwitz-I en een kamp in

opbouw). Zijn overleving dankt hij voor een stuk aan zijn enigszins beschermd statuut als employé bij het Philips-concern, dat voorzichtig heeft geprobeerd zijn joodse werknemers te redden.

Zijn late getuigenis bevat heel wat informatie over de ellendige levensomstandigheden, het dagelijks leven in de kampen, over egoïsme en solidariteit, overlevingsstrijd, machts- en gezagsverdeling onder de gevangenen. Onderwerpen die ook in vele andere - maar lang niet alle - getuigenissen aan bod komen. Maar dit ego-document bevat veel uitzonderlijke stellingen en thema's. De verrassende openheid van de auteur is daar zeker niet vreemd aan, maar de rol van de tijdsfactor is waarschijnlijk groter. Sedert de oorlog zijn meer dan vier decennia verstreken, de tijdsafstand tot het gebeurde is vergroot, ook voor de overlevende en, zeer belangrijk, ondertussen zijn bepaalde morele, maatschappelijke en zelfs geschiedkundige normen gewijzigd.

De auteur heeft het bijvoorbeeld uitvoerig over de seksuele nood en bevrediging (vooral, doch niet uitsluitend, in Vught en Westerbork). De onderdrukking en de niet aflatende angst die volgens veel ooggetuigen, samen met honger en uitputting, verantwoordelijk waren voor de asexualiteit van de kamp-samenleving, bewerkten volgens Citroen eerder het tegendeel. Ze holden de geestelijke weerstand uit en maakten de moraal lossler, ook op seksueel vlak. Mannen en vrouwen vrijden zonder gêne (ook Mechanicus getuigde in die zin in zijn dagboek, maar dat was niet direct tot de buitenwereld gericht). De seksuele nood was zeer groot, het leek wel alsof men gebruik wilde maken van de mogelijke kans om wat geluk te beleven. In Westerbork offerden sommigen ook hun lichaam aan de corrupte kampleiders (gevangenen) om langer van deportatie vrijgesteld te blijven.

Dat gevangenen in de nazi-kampen geen hecht solidair blok vormden en niet zelden onderling verdeeld waren, groepen en facties vormden die als de omstandigheden grimmiger werden elkaar vaak ongenadig bestreden, kon men al leren uit sommige vroege ooggetuigenverlagen. Daarin werden ook enkele omstandigheden omschreven die die verdeeldheid in de hand werkten. Joop Citroen beschrijft unifiërende en segregerende factoren die nog niet vaak in deze context werden vermeld. De Nederlanders, schrijft hij, waren in twee groepen verdeeld, geschoolden en ongeschoolden. Deze laatsten bleken uiteindelijk beter bestand tegen ontberingen. Ze toonden minachting voor de geringere lichaamskracht van de geschoolden, latente klassenhaat trad aan het licht. Nationaliteit en taal bleken geen belemmering te vormen voor een goede verstandhouding met andere gevangenen uit de heffe des volks.

Anders dan hij had verwacht, kwam ook de gemeenschappelijkheid van religie verstandhouding niet noodzakelijk ten goede. Begrip en waardering voor lotgenoten hingen volgens Joop Citroen in de eerste plaats af van brute lichaamskracht, van maatschappelijke stand en intellectueel niveau.

Tamelijk uitzonderlijk ook zijn zijn beschouwingen over attitude-change in de extreme kampsituatie. Het lukte maar weinigen om als een rechtschapen mens overeind te blijven. Ook hij slaagde daar niet in, maar hij bleef steeds beseffen dat wat hij deed fout was (b.v. stelen van lotgenoten). Sommigen lieten in de strijd om te overleven geleidelijk alle remmen los. Voorheen gemoedelijke en vriendelijke mensen kwamen ertoe geweld te gebruiken tegen zwakkere lotgenoten. "Eenmaal op dat hellende vlak is er geen terugkeer meer mogelijk en gaat het van kwaad tot erger." Niet alleen Duitsers, schrijft hij, zijn tot lage praktijken in staat. Bij drastisch verslechterde levensomstandigheden verkopen véél mensen hun ziel en zaligheid voor een extra stuk brood.

Vermeldenswaard is zeker nog dat Joop Citroen, samen met vele andere joden die waren ontkomen aan de nazi-kampen, kort na hun bevrijding werd opgesloten in crepeerkampen in Polen. De leden van het Philipscommando die toen nog in leven waren konden ontkomen, maar de andere opgesloten joden vonden hoogstwaarschijnlijk de dood.

Getuigenisklmaat

Het Barbie-proces en *Shoah* (de film van Claude Lanzmann) zorgden zeker in Frankrijk voor een merkbare toename van boeken over de Endlösung (1). Werk van eigen bodem, maar ook veel vertalingen, onder andere geschriften van overlevenden en geschiedkundigen die in *Shoah* aan bod waren gekomen. Bijvoorbeeld het monumentale werk van Raul Hilberg, *La destruction des juifs d'Europe* (Fayard, 1988).

Ook het uit 1964 daterende *I cannot forgive*, het verhaal dat Rudolf Vrba (uitspraak: 'verba') aan journalist Alan Bestic deed, werd nu in het Frans vertaald. Het oorspronkelijk boek kwam tot stand naar aanleiding van het Auschwitzproces in Frankfurt-am-Main (1964). Toen hoopte Vrba met zijn getuigenis te voorkomen dat de beschuldigten al te licht gestraft zouden worden (zoals ondertussen gebruikelijk was geworden in de Bondsrepubliek).

Twee bijlagen van het oorspronkelijk boek werden niet opgenomen in *Je me suis évadé d'Auschwitz*: een getuigeverklaring van de auteur

die werd voorgelezen op het Eichmannproces, en het 'Verslag over het vernietigingskamp Belzec' van de hand van SS-kapitein Kurt Gerstein. Deze laatste weglating zal wel alles te maken hebben met de affaire Roques (2). Vanuit geschiedkundig oogpunt is het geen slechte zaak dat Gersteins verslag uit het boek werd gelicht. De in *I cannot forgive* afgedrukte versie bevat, wat de kern van de zaak betreft, wel wat correcte informatie over Belzec, maar door dramatisering en toevoeging van enkele sensationele details boet het ooggetuigenverslag zeker aan geloofwaardigheid in. Iets anders is of deze weglating vanuit taktisch oogpunt verstandig is. Historische revisionisten zullen dit ongetwijfeld interpreteren als een bewijs van hun 'gelijk'. Men had er beter aan gedaan de onvolkomenheden in Gersteins verslag aan te stippen en proberen te verklaren.

Voor wat weggelaten werd kwam in elk geval iets belangrijkers in de plaats, het verslag over Auschwitz en Majdanek dat Rudolf Vrba en Franz Wetzler na hun vlucht uit Auschwitz op 25 april 1944 hebben opgesteld. Dit verslag biedt een vrij nauwkeurige en gedetailleerde beschrijving van: infrastructuur van Auschwitz, interneringscategorieën, machts- en gezagsverdeling onder de gevangenen (de 'Prominencia'), werkomstandigheden, sterftcijfers, het aantal vergasten van april '42 tot april '44 ... Dit omvangrijke rapport (38 blz) is in feite het belangrijkste deel van het boek. Veel van de 350 bladzijden die eraan voorafgaan waren beter ingekort. Het geromanceerde en in journalistieke stijl vergoten verhaal bevat veel onnodige details en hineininterpretierungen.

Uit Vrba's verhaal blijkt een enorme overlevenswil en, van het begin af aan, een grote beslistheid te ontsnappen. Aanvankelijk om 'egoïstische' redenen, omdat hij zo snel mogelijk terug vrij wou zijn, maar na zijn politieke bewustwording wou hij ontsnappen om de wereld kond te doen van de genocide die in Auschwitz voltrokken werd en om te verhinderen dat honderdduizenden Hongaarse joden de gaskamers ingedreven werden. Hij was ervan overtuigd dat de zionistische leiders die de joden aanspoorden om zich niet tegen de deportatie (zogenaamd naar een gebied dat zij zouden ontginnen) te verzetten, niet wisten wat er zich werkelijk afspeelde.

De zestienjarige Vrba probeerde te ontkomen aan de jodenvervolgging door zijn vaderland Slovakije te ontvluchten, maar hij werd in juni '42 gearresteerd. Midden '42 belandde hij in Majdanek, de "oefenschool van de Auschwitz-universiteit". Twaalf dagen later werd hij op transport gesteld naar Auschwitz.

In Auschwitz en Birkenau werd hij ingedeeld bij verschillende kom-

mando's, zeer slechte (hij heeft de verschrikkelijke opbouw van Buna meegemaakt, het fabriekcomplex van IG-Farben) en zeer 'goede'. Het Canadakommando, waar de bezittingen werden gesorteerd die de slachtoffers bij aankomst bij zich hadden, was zo'n 'goed' (wat overlevingskansen betreft) kommando. Vrba's beschrijving van dit kommando is hallucinant.

Na een jaar gevangenschap klom hij hoger op in de gevangenhierarchie en werd secretaris. Hij kreeg meer bewegingsvrijheid en kon meer informatie inwinnen. Hij behoorde nu bij de kamparistocratie en kleepte er zich naar (hij zag er, schrijft hij, als een rijke Hollander uit). Dank zij de hulp van de clandestiene verzetsorganisatie overleefde Vrba de tyfusepidemie en de door de nazi's uitgevoerde selecties (wie gaat de gaskamer in?) om die epidemie in te dijken.

Op 14 april '44 ontsnapten Vrba en Wetzler uit Auschwitz. Na een lange tocht geraakten ze in Slowakije waar ze contact opnamen met leidinggevende, zionistische joden. Hun verslag werd na enige aarzeling aan Dr. Kastner gestuurd, toen de belangrijkste man van de Hongaarse joodse gemeenschap. Iemand nam het initiatief om ook een kopie te sturen aan de apostolische nuntius van Slowakije. Deze laatste zorgde ervoor dat het rapport in handen kwam van Pius XII, Churchill en Roosevelt.

Vrba overschat de invloed van zijn verslag, dat volgens hem leidde tot de stopzetting van de Endlösung. Sinds ongeveer tien jaar hebben tal van studies (o.m. Walter Laqueur: *The Terrible Secret*, 1980) aangetoond dat de groten van deze aarde (ook het Internationale Rode Kruis b.v.) van het begin af aan op de hoogte waren van de Endlösung, maar dat ze om politieke, economische en/of pragmatische redenen verkozen daar niets aan te doen.

Na de bevrijding kwam Vrba te weten dat Kastner het rapport van bij ontvangst aan Eichmann heeft getoond. Kastners rol wordt op twee verschillende wijzen geïnterpreteerd. Sommigen twifelen er niet aan dat hij een verrader en collaborateur was. Hij bracht honderdduizenden Hongaarse joden die hem blindelings vertrouwden wetens willens in onwetendheid over de vreselijke dood die hen te wachten stond en was er dus verantwoordelijk voor dat zij als schapen de gaskamer waren ingegaan. Hij zweeg in ruil voor de veiligheid van 1.684 door hem uitgekozen joden, waaronder zijn eigen familie. Kastner zelf heeft altijd beweerd dat er geen alternatief bestond. Het had geen zin de joden op de hoogte te brengen, elke vorm van verzet zou meer kwaad dan goed te weeg gebracht hebben. Kastner, die na de oorlog een vrij aanzienlijke

positie bekleedde in Israël, werd begin 1957 voor zijn huis in Tel Aviv vermoord.

In een scherpe epiloog stelt een verontwaardigde Vrba dat Kastner een elite wou redden, dat hij, zoals andere leidinggevende joden in de rest van Europa de arbeidersklasse had opgeofferd.

Getuigen uit ervaringsrivaliteit

Jules Schelvis, een overlevende Nederlandse jood die al eerder over zijn kampervaringen getuigde, heeft een brochuurtje geschreven over Sobibor. Directe aanleiding hiervoor was waarschijnlijk de in augustus aangevangen Nederlands-Russische productie van een documentaire film over de opstand in Sobidor, waaraan Schelvis meewerkt.

Eind mei 1943 kwam de auteur, samen met vrouw en familieleden, in Westerbork terecht. Kort nadien, op 1 juni, vertrokken zij met het 14de transport, bestaande uit 3.006 personen, naar Sobidor. In Sobidor werd hij de dag van aankomst, samen met 80 andere jonge en sterke mannen, doorgesluist naar een SS-werkkamp.

In Sobidor werden 250.000 mensen vergast, waaronder ruim 34.000 joden uit Nederland. Omdat de aandacht al te zeer werd toegespitst op Auschwitz, wil Schelvis ervoor zorgen dat Sobidor de plaats krijgt in de Nederlandse geschiedenis die het behoort te hebben.

Verder wil hij aantonen dat joden geen weerstand boden omdat ze niet wisten wat hen te wachten stond. Daarom besteedt hij vooral aandacht aan de opstand van de Arbeitsjuden (joden die ingeschakeld werden bij de verwerking van de lijken en dus maar al te goed op de hoogte waren). Een van de leiders van de opstand, Alexander Petsjerski, een Russisch-joods officier, vertelt wat er op die bewuste 14de oktober 1943 allemaal gebeurd is (hij zal dat ook in de documentaire doen). Honderdzestig mannen en vrouwen slaagden er in om uit te breken, 39 hunner waren na de oorlog nog in leven.

De grootste verdienste van dit boekje is dat het dun en toegankelijk is; de vermelde gegevens zijn correct maar voegen niets toe aan de veel grondiger studie van E.A. Cohen; presentatie, taal en vormgeving zijn rommelig en onvolledig.

De aankondiging van de documentaire over de opstand zorgde voor een andere opflakking van ervaringsrivaliteit, toegespitst op de vraag wie het recht heeft zich een overlevende (van de kampen of van een bepaald kamp) te noemen. In NRC-Handelsblad van 19.8.88 stond dat

Jules Schelvis "de Nederlandse overlevende van de opstand van Sobidor" was. In een reactie (27.8.88) wees Auschwitz-overlevende E.A. Cohen erop dat dit onjuist is. Schelvis, schrijft hij, "bezit praktisch geen enkel eigen ervaring met dit kamp" en Cohen voegt daar de naam van de enige Nederlandse overlevende van Sobidor, "zowel van het kamp als van de opstand" aan toe (Selma Engel-Weinberg). In zijn antwoord (NRC 8.9.88) maakt Schelvis duidelijk dat hij nooit beweerd heeft aan de opstand te hebben deelgenomen en voor de rest beperkt hij er zich toe Cohens woorden te verdraaien ("Als Cohen schrijft dat ik 'niet verder gekomen ben dan de ingang van het kamp en (dus) geen enkele praktische ervaring met dit kamp heb' ...).

Overweldigende betrokkenheid

Vanuit Westerbork werd de vernietiging in gang gezet van bijna vijftig procent van de 140.000 Nederlandse joden. Van de naar Westerbork gebrachte joden, ontkwamen slechts 400 personen aan deportatie. Van de naar schatting 105.000 gedeporteerde joden hebben slechts 5.500 de oorlog overleefd.

De dwars door het kamp en langs het spoorwegperron lopende hoofdstraat van Westerbork, de enige verharde weg, werd Boulevard des Misères genoemd, ook wel Tsores-Allee, straat van leed, uit het Hebreeuws. De in 1943 in Westerbork geboren Jacob Boas noemde zijn verhaal over dit doorgangskamp *Boulevard des Misères* (3).

De wordingsgeschiedenis van Westerbork is niet onbelangrijk. Van bij de machtsovername door Hitler (1933) verlieten heel wat joden Duitsland (en later Oostenrijk). Die uit Duitsland afkomstige joden waren ook in Nederland verre van welkom. Net als elders varieerde de door economische en politieke beweegredenen bepaalde houding van onverschilligheid tot openlijke vijandschap. Uiteindelijk bracht de Nederlandse regering de vluchtelingen onder in een onherbergzaam gebied in haar armste en dunst bevolkte provincie (Drente, dat aan het Duitse Emsland grenst, de streek waar een flink deel van de eerste officiële Duitse concentratiekampen - i.c. de veenkampen - werd opgetrokken). In het najaar van 1939 moesten de joodse vluchtelingen zelf het 'Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork' optrekken. In februari '40 woonden er 750 Duitse joden.

Pas op 1 juli 1942 (een goede vier maand na de Wannsee-conferentie waarop de details van de Endlösung werden uitgewerkt) werd het

kamp officieel overgedragen aan de Duitsers. Amper twee weken later begonnen de transporten naar het oosten, naar de uitroeiingskampen (voornamelijk Auschwitz, ook Sobibor). Tot dan waren de uit Duitsland afkomstige joden slecht behandeld door de Nederlandse staat en ook door de in Westerbork geïnterneerde Nederlandse joden die het daar voor het zeggen hadden. Maar nu kregen de 'Duitse' joden gouvernementele status. Een groot deel van hen werd vrijgesteld van deportatie en ze kregen zeggenschap over de samenstelling van de transporten. De commandant bepaalde het aantal dat met iedere trein moest vertrekken, maar de joodse gezaghebbers beslisten wie er deel uitmaakte van dit dodental. Deze kans om zich te wreken voor drie jaar vernederingen lieten ze niet voorbijgaan. Bestond het enige door Nederlandse joden samengestelde transport nog bijna uitsluitend uit 'Duitse' joden, van toen af aan ging geen 'Duitse' jood nog de trein op (en dat tot aan de liquidering van het kamp).

Niet de nazi's maar de eerste Nederlandse commandant (een anti-nazi), die kort na de inval in Nederland werd aangesteld, heeft het bureaucratisch apparaat ontworpen dat later zijn 'nut' zou bewijzen bij de gesmeerd verlopende wegvoering der joden (administratie, eigen politiemacht, instelling van een interne hiërarchie onder de gevangenen gevormd naar militaire maatstaven, enz.). De Ordedienst (de politiemacht) kreeg later taken toebedeeld die overeenkwamen met de taken van de reguliere SS in andere kampen. Hun wreedheid zorgde ervoor dat de gevangenen de OD'ers als een groter kwaad gingen beschouwen dan de SS. De (derde) Duitse kampcommandant, Gemmeker, was geliefd; de gevangene die aan het hoofd stond van Westerbork, de Duitse jood Kurt Schlesinger, werd gehaat en een joodse SS-ers genoemd ...

Boas' verhaal is een schrijnende kroniek over het gevecht om niet de trein op te moeten. Goed en kwaad werden synoniem met het niet of wel op de transportlijst verschijnen van je naam. Net als in de oertijd greep iedere gevangene elk middel aan om zijn leven te redden. In dit gevecht kwamen oude en vooral nieuwe klasseverschillen tot uitdrukking. Het kampproletariaat werd door de kampadel opgeofferd.

Deze uitzonderlijke collaboratie kan, stelt Boas terecht, niet los worden gezien van wat er in de rest van Nederland gebeurde. In tegenstelling tot "de mythe dat Europeanen en vooral Nederlanders de joden als één man geholpen zouden hebben" (een voorbeeld daarvan is het recente boek van Miep Gies, een van de mensen die de familie Frank heeft geholpen in hun onderduik) heeft het grootste deel van de niet

joodse bevolking gelaten toegekeken of vlijtig meegewerkt aan de verwijdering van de joden. Het kortstondig en beperkt openlijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland kwam voornamelijk van linkse arbeiders en werd gevolgd door gedweeë meegaandheid op grote schaal. Geen joodse raad stelde zich gedweeër op dan de Nederlandse, die met fanatieke ijver werkte om de eigen leden (behorend tot de sociaal hogere klassen) voor deportatie te behoeden. Arme, ongeschoolde joden werden massaal naar Westerbork gezonden (vlg. met Kastners inspanningen om niet de joden maar een elite te redden).

Het boek bevat een schat aan informatie over Westerbork en is intelligent opgebouwd. De auteur gebruikt verschillende invalshoeken, hij benadert Westerbork via enkele markante kampfiguren: de leiders Gemmeker en Schlesinger: gevangenen Philip Mechanicus en Ety Hillesum (die in het kamp een dagboek bijhielden) (4); de gevangenen-cabarettiers Max Ehrlich, Willy Rosen en Erich Ziegler die in Westerbork variétéprogramma's verzorgden en de omstreden 'emigratie-expert' Friedrich Weinreb, de chassidische jood die duizenden joden liet geloven dat ze konden ontkomen aan deportatie door hun naam op zijn (nep)lijst te laten zetten (tegen betaling van een niet zo geringe som).

De onderlinge verhoudingen tussen gevangenen van Westerbork en het onderling gedrag (vooral de verdeeldheid tussen uit Duitsland en uit Nederland afkomstige joden) wijt Boas ten onrechte aan specifieke omstandigheden in Westerbork. Die verhoudingen en dat gedrag verschillen in wezen niet van wat zich in andere nazi-kampen van die omvang heeft afgespeeld.

Boas' boek is meer dan een constructie, het is een vlijmscherpe aanklacht. Zijn directe betrokkenheid verklaart misschien zijn al te eenzijdige morele veroordeling van bijna alle betrokkenen. Er waren heel wat bange, laffe en verraderlijke niet-joodse Nederlanders, zoals de Grijsma's in de getuigenis van Joop en Sophie Citroen. *Bewariërs* die spullen van hun joodse burens in bewaring namen en, toen bepaalde weggevoerden tegen alle verwachtingen de oorlog overleefden en terugkeerden, weigerden de spullen terug te geven en daarbij niet zelden gesteund werden door officiële instanties. Maar Boas maakt compleet abstractie van 'andere' Nederlanders, bijvoorbeeld degenen die Sophie en haar kind geholpen en gered hebben. Anders dan bijvoorbeeld Joop Citroen houdt hij geen of te weinig rekening met de extreme situatie waarin vooral de gevangenen, maar ook de Joodse Raad zich bevonden. Hij veroordeelt zonder rekening te houden met de (on)mogelijkheid van alternatieve gedragswijzen. In een interview in *Vrij Nederland*

(21 mei '88) legt hij, drie jaar na de publikatie van de Engelstalige versie van zijn boek, toch meer inlevingsvermogen aan de dag. In dat vraaggesprek wijst hij er op dat sommigen geweigerd hebben in de Joodse Raad te zitten, dat zij die wel lid waren destijds niet konden weten wat er echt aan de hand was, niemand kon toen geloven dat het joodse volk vernietigd zou worden. Je mag er niet over oordelen, vindt hij nu, omdat je niet weet hoe je zelf zou handelen.

In direct na de bevrijding geschreven ooggetuigenverslagen van 'gewone' gevangenen overheerste niet zelden bitterheid, verontwaardiging over niet aan idealistische verwachtingen beantwoordend gedrag van gevangenen en over hun ongelijke overlevingskansen. In latere ego-documenten ruimde dat de baan voor meer toekomstgerichte bezorgdheid. Deze verontwaardiging en bitterheid vindt men nu meer en meer terug bij buitenstaanders die zich in het kampeleven verdiepen (dat Boas als baby in Westerbork vertoefde, maakt van hem uiteraard geen ervaringsdeskundige en dat is toch wat doorgaans bedoeld wordt met het begrip insider). Net als in die vroege ego-documenten (én, gedurende de gevangenschap, bij de 'gewone' gevangenen) richt de verontwaardiging zich meer tegen sociaal beter geplaatste gevangenen dan tegen de SS-ers. Het gevaar is niet denkbeeldig dat reductie van de afstand die ons scheidt van het gruwelijke concentrationair universum, de analyse in de machts- en gezagsverdeling onder bepaalde gevangenen, tot dergelijke eenzijdigheid leidt. Doch bij degenen die daarin, zoals Boas, verregaand zijn doorgedrongen, groeit nadien toch een op meer begrip gebaseerde en anderssoortige afstandname.

Een 'kristelijk' getuigenismotief

De titel van Boas' studie herinnert aan de nog steeds voorradige getuigenis van Edmond Michelet, *Rue de la liberté*. Freiheitsstrasse was de honende benaming voor de hoofdweg van KZ-Dachau.

Michelet (1899-1970) militeerde in het milieu van het sociaal katholicisme. Hij sloot zich zeer vroeg aan bij het verzet en leidde verschillende groeperingen. In februari 1943 werd hij gearresteerd en op 15 september belandde hij in Dachau. Na de oorlog was hij bedrijvig als christen-democratisch gaullistisch politicus en minister.

Van bij zijn aankomst in Dachau werd Michelet opgevangen door partijkameraden en priesters (deze laatsten waren toen grotendeels in Dachau geconcentreerd). Zij zorgden ervoor dat de verschrikkelijke

buitencommando's hem bespaard bleven en stelden hem als tolk aan, ook al sprak hij geen woord Duits. De ganse duur van zijn gevangenschap hebben ze hem gesteund en beschermd. De overlevingswaarde van gemeenschappelijke banden (land, streek, partij, vrienden, kennissen) was zeer groot. De onderscheidene gevangengroepen hadden hun mannetje op de Politische Abteilung, waar de persoonlijke gegevens over nieuwkomers binnenkwamen. Op die manier wist ook de kristen-democratische factie wie volgens hen redding en hulp waard was, wie van nabij moest gevolgd worden en wie men aan zijn lot - de anonieme ellende van de quarantaineblokken - moest overlaten. Prinzen, generaals en bisschoppen konden 'natuurlijk' rekenen op een uitzonderingsbehandeling.

Dachau, schrijft Michelet, maakte in 1943-1944 een overgangsperiode door. Het leven was er toen vrij gemoedelijk, het werk was niet al te hard en het voedsel was redelijk. Dat veranderde de volgende winter. Toen brak een tyfusepidemie uit en het kamp werd overspoeld door hordes gevangenen uit het westen (Natzweiler) en uit het oosten (o.m. Auschwitz, later zelfs Buchenwald). De SS-ers waren bang voor besmetting en lieten het kamp grotendeels aan de gevangenen over. De zieken namen geleidelijk aan de helft van het kamp in (de aan de oostkant van de Lagerstrasse gelegen helft). In dit rijk der doden waren de tussenruimtes tussen de barakken met ijzerdraad afgemaakt, spookgestalten leefden er in open lucht. Per dag stierven er vele honderden gevangenen. Hun lijken werden opgestapeld langs de weg. Vanaf januari kon het crematorium niet meer volgen. Veel gevangenen zetten zich in om de tyfuspatiënten te helpen, artsen, priesters en communisten getuigden van enorme moed en zelfverloochening.

Volgens Michelet verleent deze afschuwelijke winter en de chaotische toestand der laatste weken de veteranen van Dachau een waardigheid waardoor ze zich niet al te vernederd (sic) moeten voelen tegenover hun kameraden uit kampen van een hogere categorie, (Mauthausen, Auschwitz, Ravensbruck, Neuengamme). Tussen de regels bespeurt men ook hier enige ervaringsrivaliteit en leert men dat de naam Dachau tien jaar na de bevrijding zijn symboolfunctie voor de kampgruwel al was kwijtgeraakt.

Voor een minderheid van overlevenden vormde onvolledigheid of onjuistheid van ooggetuigenverslagen over de nazi-kampen het voornaamste motief om zelf te getuigen. Paul Rassinier reageerde al kort na de oorlog zo fel dat hij de eerste historische revisionist werd, Ella Lingens-Reiner probeerde in *Prisoners of fear* (London, 1948) het stereo-

tiepe gruwelbeeld van de kampen te corrigeren en aan te vullen, en Pierre D'Harcourt (*The real enemy*, London, 1967) meende te mogen stellen dat niet de SS maar medegevangenen zijn ergste vijanden waren. Ook Michelets getuigenis is een reactie op andere ego-documenten. Maar hij wil niets rechtzetten. Integendeel, hij is het grotendeels eens met de inhoud van de ooggetuigenverslagen (hij vermeldt die van David Rousset, Robert Antelme, Eugen Kogon). Michelet wil de kampliteratuur op één bepaald punt aanvullen. In de door hem geraadpleegde getuigenissen vond hij weinig of geen kristenen terug. Daarom wil hij een getuigenis afleggen die zich met recht en reden kristelijk noemen mag.

Het bijzondere getuigenismotief van Michelet zorgde voor een tamelijk afwijkende getuigenis. Het is geen gedreven boodschap of waarschuwing, hij spreekt niet in naam van anderen en eerder in functie van het verleden dan van de toekomst.

In welk opzicht kan zijn getuigenis nu 'kristelijk' worden genoemd? Dat geloof voor vele gevangenen een onmisbare steun was, wist men al uit vele andere getuigenissen. Michelet besteedt heel veel aandacht aan de geestelijken onder de gevangenen. Hij slaat een quasi eindeloze rij paters, priesters en aalmoezeniers aan zijn geestesoog passeren. Evenveel aandacht gaat naar zijn partijgenoten. Het boek is overladen met namen van medegevangenen, gedetailleerde omschrijvingen van hun arrestatiereden, sociale achtergrond en vroegere woonplaats, en zelfs van hun uiterlijk. Opvallend doch verre van uitzonderlijk is dat de auteur verkiest zo weinig mogelijk aandacht te besteden aan onderling gedrag dat volgens hem afkeurenswaardig was.

De priesters hadden hun barak in tweeën gedeeld om een ruimte te creëren voor een kapel. Deze werd gebruikt door gelovigen van verschillende confessies (katholieken, reformisten, orthodoxe godsdienst). Men droeg er clandestiene missen op die soms door vijf tot zeshonderd priesters werden bijgewoond. Er was een altaar en eind '44 kwam daar 'Notre-Dame de Dachau' bij, een houten Mariabeeld gesculpteerd door een gevangene.

Gewone gevangenen mochten de kapel niet binnen, onder meer omdat de geestelijken beducht waren voor plotse geloofsijver in functie van de niet onbelangrijke voedselreserves in de 'kapelbarak', reserves samengesteld aan de hand van de pakketten die parochianen naar hun priesters in het kamp stuurden.

In een van 1946 daterende analyse van de gevangenmaatschappij schrijft Arthur Haulot (een andere Dachau-overlevende die hieronder

nog aan bod komt) enkele behartenswaardige dingen over de priesterbarak in het Dachau van 1943. De Poolse priesters die er verbleven kregen overvolle voedingpakketten toegestuurd. "Iedere avond", schrijft hij, "waren hun tafels overvol: spek, ham, suiker, confituur en allerlei gebak (...) Een deel van dat eten drong door tot de rest van het kamp. Niet als gift - op een enkele uitzondering na. Maar als ruilmiddel! In ruil kregen de 'beati possedentes' van een kapo lichter werk; van een Rus of een Pool kregen ze lakens, kleren, schoenen, zolen ..."

Opvallend is verder Michelets grote vergevingsgezindheid. Voormalige Pétain-collaborateurs die in het kamp terechtwamen, waren volgens hem al voldoende gestraft voor hun vergissing en konden zich in het kamp 'vrijkopen' door solidair gedrag. Hij veroordeelt de in het kamp geldende praktijken om brooddieven ongenadig te straffen, een standpunt waaraan zijn eigen toch bevoorrechte kamppositie waarschijnlijk niet vreemd zal geweest zijn. Hetzelfde geldt voor zijn afkeuring van wraakneming op slechte kampfunctionarissen en SS-ers.

Sporen van de door Citroen beschreven klassenhaat vindt men bij politieke gevangenen misschien toch terug in hun ergernis over de promiscuïteit met andere interneringscategorieën, met mensen die, zoals Michelet schrijft, als van een andere planeet kwamen. De gedwongen samenleving met roofmoordenaars, bandieten, asocialen en zigeuners (homoseksuelen en Jehovagetuigen vermeldt hij zelfs niet) was vele politieke gevangenen een doorn in het oog. Binnen de eigen nationale groep had de auteur nogal wat moeite met het feit dat de meeste Fransen daar om redenen waren die geen uitstaans hadden met oorlog, weerstand of gaullisme. Hij spreekt met een zekere minachting over hen die als gijzelaar zijn opgepakt en over de zwarte handelaars.

Michelet tutoyeerde zijn medegevangenen niet omdat de meesten niet ouder waren dan zijn zoon (waarbij hij uit het oog verliest dat het vouvoyeren van de eigen volwassen kinderen een praktijk is die niet voortkomt in lagere sociale klassen). Kort na Michelets aankomst in Dachau werd dat vouvoyeren een vorm van weerstand bij een groot deel van de Fransen, nl. toen ze te horen kregen dat volgens het kampreglement getutoyeerd moest worden. Een andere merkwaardige vorm van verzet was de weigering de taal van de overwinnaar te spreken. De 'ch' de Da-chau spraken ze opzettelijk op zijn Frans uit. Om dezelfde reden werd een aantal woorden verfranst: Meldingue (Meldung), Tzougangue (Zugang: nieuweling in het kamp), Choningue (Schonung: tijdelijke vrijstelling van arbeid om medische redenen). Andere Franse overlevenden (o.m. Micheline Maurel) zijn er daarentegen van overtuigd dat deze

verfransing het gevolg was van onvoldoende kennis van de Duitse taal, wat waarschijnlijker lijkt.

Ook vermeldenswaard is Michelets houding tegenover joodse medegevangenen. Volwassen joden, schrijft hij, zijn vaak lelijk, maar de donkere amandelogen en de delicate gelaatstrekken van kleine joodse kinderen doen hem toch denken aan 'een ander joods kind'. Joden zijn godsmoordenaars, maar samen met de enkele tot het katholicisme bekeerde joden waarmee hij vroeger omgang had, betreurt hij dat het kristendom hen daarom heeft vervolgd. De jodenhaat en -vervolgving vormen een van de karakteristieke kenmerken van de geschiedenis. Wat de joden nu onder het nazi-regime te beurt valt, tart elke beschrijving. De enorme beproevingen van het joodse volk en de woeste ontladingen bij hun vervolgers kunnen niet verklaard worden door een puur menselijke reden. Ja natuurlijk, vervolgt Michelet, erger ik me zoals zovelen af en toe aan de typische tekortkomingen van de joden. Maar die kwalijke karaktertrekken kunnen niet alles verklaren. Verklaarbaar wordt het maar als men aanvaardt dat er sprake is van een Israëliisch mysterie en, om het maar ronduit te zeggen, dat we te maken hebben met een voorbestemd ras. En dan te bedenken dat Michelet deze overpeinzingen heeft neergepend naar aanleiding van het in de vroege jaren vijftig in Frankrijk heropflakkerend antisemitisme ... (5).

Kampbeelden

Eind vorig jaar is het dagboek gepubliceerd dat Arthur Haulot in Dachau heeft bijgehouden. Arthur Haulot (°1913, Luik), journalist en socialistisch militant, werd kort na het uitbreken van de oorlog lid van het politiek bureau van de clandestiene socialistische partij. Eind '41 werd hij opgepakt en in Breendonk geïnterneerd; midden '42 ging hij op transport naar Mauthausen, vier maand later belandde hij doodziek en uitgeput in Dachau. Duitse en Oostenrijkse socialistische kameraden brachten hem onder in het Revier (de kampziekenboeg) en zorgden ervoor dat het hem aan zo weinig mogelijk ontbrak. Op 13 januari '43, enkele dagen nadat hij in het Revier was opgenomen, begon hij een dagboek bij te houden. Eind '43 werd hij verpleger en eind '44 hoofdverpleger van de tyfusafdeling. Hij zwijgt bescheiden over zijn opofferingen. Edmond Michelet getuigt in zijn ooggetuigenverslag dat Haulot de vijf laatste maanden van Dachau dag en nacht gewetensvol tyfuslijders heeft verzorgd zonder zich ook maar in het minst te bekommeren om

het nochtans evident besmettingsgevaar.

Haulot werd de Belgische vertegenwoordiger in het op 6 april '45 opgerichte clandestien Internationaal kampcomité (Edmond Michelet vertegenwoordigde de Franse gevangenen). Samen met andere comitéleden bleef hij na de bevrijding in het kamp. Zij wilden zoveel mogelijk mensen redden, er bezweken toen nog dagelijks zo'n honderd mensen aan tyfus. Na het vertrek van de geallieerde officieren (8 mei) nam Haulot de leiding van het kamp over. Op 6 juni verliet hij Dachau. Begin november keerde hij terug, als getuige en reporter op het Dachau-proces.

Zijn dagboek, schrijft Haulot meer dan veertig jaar later (in het woord vooraf), hield hij bij omdat schrijven voor hem een noodzaak was. Het was troost, wapen, harnas, gereedschap en bewijs. Enkele weken voor het Dachauproces noemt hij zijn dagboek een belangrijk bewijsstuk voor de misdaden van de nazi's.

Een merkwaardig standpunt. Haulots dagboek is namelijk van het intieme of middelpuntzoekende soort, de nadruk ligt op innerlijke roerselen van de auteur, op zijn bespiegelingen en reacties op het kampmilieu. Dat moge al blijken uit de feitelijke aanzet tot zijn dagboek. Op het nippertje aan de hel van Mauthausen ontkomen was hij in Dachau aanvankelijk bezeten door voedsel. Deze obsessie en zijn schuldgevoelens daarover, waren het die hem tot schrijven aanzetten.

Haulot stelt zich in zijn dagboek niet als getuige op, hij richt zich eigenlijk niet tot buitenstaanders en probeert daarom ook de kampwereld niet duidelijk te maken. Dat had natuurlijk ook te maken met de angst dat de SS-ers zijn nota's in handen zouden krijgen; hij spande zich in om een strikt persoonlijke toon te bewaren en probeert dus ook niet de kampwereld duidelijk te maken. Deze deels gewilde en deels ongewilde beperking is ongetwijfeld een van de redenen waarom men meer dan veertig jaar heeft moeten wachten op publicatie van dit dagboek.

Een andere reden is dat de inhoud van het zeer openhartig en authentiek dagboek niet paste in de beeldvorming over de nazikampen die direct na de oorlog ontstaan is. Wat Haulot in zijn dagboek opgetekend heeft vormt bijna een ontkenning van het gruwelbeeld (dat vooral gebaseerd was op getuigenissen van gewone gevangenen die alleen de laatste, gruwelijkste fase van een kamp hadden meegemaakt). Haulot beschrijft het vele en gevarieerde voedsel dat hij in het Revier kreeg, stelt vast dat men het daarmee makkelijk kan volhouden, hij heeft het over de kampcantine en over de inwijding van de cultuurbarak waar hij theater en concerten bijwoont en helpt organiseren; hij vermeldt de vrijlating van vele tientallen gevangenen (maart '43) en zelfs nog eentje in

februari '44. Na een jaar Dachau stelt hij vast dat hij er zijn gezondheid teruggevonden heeft en dat zijn denk- en werkkracht minstens zo groot is als vóór zijn internering. Hij schrijft gedichten en essays, constateert begin april '45 dat hij geen krant meer te pakken krijgt, en bespreekt de vele uit de kampbibliotheek ontleende boeken (gearriveerd in de bagage van de Zugänge).

Op 1 maart '43 schrijft Haulot dat zijn nota's veel onbelangrijke zaken bevatten maar dat het geheel toch een getuigenis vormt die een socioloog zal weten te waarderen. Zijn dagboek legt getuigenis af van de moed, vastberadenheid, solidariteit en doorzettingsvermogen van de auteur en andere politieke gevangenen, maar voor sociologen - én historici - is het vooral interessant *omdat* het vergeleken kan worden met twee andere geschriften van dezelfde auteur die wel tot buitenstaanders waren gericht. Een direct na de bevrijding, nog in Dachau begonnen ooggetuigenverslag (begonnen op 18 april '54, beëindigd in juni (45 op een moment dus dat hij ook nog zijn dagboek bijhield) en een in 1946 gepubliceerde sociologische benadering van het concentratiekamp. Deze drie getuigenissen verschillen enorm, bieden sterk afwijkende kampbeelden en spreken elkaar hier en daar tegen. Het grootste deel van deze verschillen kan alleen verklaard worden als het heersend kampbeeld en de verschillende geadresseerden (en beoogde functies) van deze geschriften in rekening gebracht worden. Zijn direct tot buitenstaanders gerichte getuigenis bijvoorbeeld heeft een politiek, communicatieve functie. Hij wou, zoals hij schrijft, overtuigen (i.p.v. gewoon getuigen). De dagboekschrijver moge dan genuilkorfd geweest zijn, een aantal zaken had hij probleemloos kunnen vermelden, bijvoorbeeld dat het "in Dachau in de winter 38° vroom en dat 's zomers de temperatuur tot 50° steeg" (overigens een wel sterk overdreven veralgemening).

In een afzonderlijk artikel hoop ik nog uitvoerig terug te komen op de analyse en vergelijking van deze drie geschriften. Toch nog een illustratie bij het belang van functie en geadresseerde van het geschrift (en als aanvulling bij wat hierboven werd gezegd over bepaalde aspecten van Citroens getuigenis).

Begin april '43, toen Haulots fysieke toestand danig verbeterd was, heeft hij het in zijn dagboek voor het eerst over seksualiteit in het kamp. Voor zover hij heeft kunnen vaststellen is er slechts bij een heel kleine minderheid van homoseksualiteit sprake. Dat komt, meent hij, omdat de seksuele behoeften van KZ-gevangenen weggefallen zijn door de wanverhouding tussen voedsel en arbeid. Midden januari '44 schrijft hij

n.a.v. lectuur van een boek van Gide dat het tegennatuurlijke gedrag van 'die mensen' hem kwaad maakt. Twee maand later stelt hij vast dat "de goede voeding verontrustende effecten heeft, dat de seksuele behoefte ontwaakt en afwijkt omdat er geen andere bevredigingsmogelijkheid is". Zeer openhartig voegt hij daaraan toe: "Het overkomt me dat ik ontroerd word door bepaalde bewegingen, houdingen of stemgeluiden van jongemannen, net als, nog niet zolang geleden, door jonge vrouwen. Ik heb gedroomd over niet helemaal schuldige maar ook niet helemaal onschuldige spelletjes tussen jongemannen. Wat de praktijk betreft ben ik niet bevreesd. Ik walg ervan. Maar ik acht het nodig dit te noteren, het verklaart niet weinig zaken uit mijn omgeving." Twee weken later schrijft hij dat hij "nooit tevoren zoveel fysieke (seksuele) kracht heeft bezeten" en dat, mocht de herinnering aan zijn beminde vrouw verdwijnen, de vreemde bekoringen het gemakkelijk zouden halen. In zijn direct tot buitenstaanders gerichte getuigenis heeft hij het alleen in het aan Mauthausen gewijde deel over seksualiteit en die wordt (zoals in bijna alle vroege getuigenissen) alleen als depreciatiemiddel vermeld. De knapen die in Mauthausen in ruil voor "de verfoeilijkste liefkozingen" geholpen en beschermd werden door 'prominenten' zullen, "als zij ooit levend uit het kamp geraken, geen jongemannen meer zijn maar moreel verdorven wezens."

Dat Haulots dagboek nu toch gepubliceerd werd, zegt natuurlijk iets over een stilaan gewijzigd en zich nog wijzigend kampbeeld. Zeker als men rekening houdt met de daardoor ontstane leerrijke, maar niet voor iedereen verteerbare, mogelijkheden om verschillende werkelijkheidsbenaderingen, -constructies en -presentaties met elkaar te vergelijken.

Het kritisch oog van Primo Levi

Een van de belangrijkste publikaties van het voorije jaar is ongetwijfeld *I sommersi e i salvati* ('De verdronkenen en de geredden'), Primo Levi's laatste boek (6).

Levi werd eind '43 in het noorden van Italië opgepakt en enkele maanden later naar Auschwitz gedeporteerd. Zijn overleving dankt hij in de eerste plaats aan het feit dat hij chemicus was. In die hoedanigheid werd hij na enkele maanden ingelijfd bij een werkploeg van scheikundigen in Buna-Monowitz (het privé werk- en concentratiekamp van IG-Farben). Auschwitz was, zegt hij, zijn universiteit. Hij leerde er (nog) beter observeren en mensen inschatten (ook Arnoni, Jean Améry en

Rudolf Vrba noemden Auschwitz hun universiteit). Direct merkbaar gevolg van deze bijzonder harde leerschool was dat Levi zich aan het schrijven zette, aanvankelijk alleen omwille van het getuigen en de katharsis. Het oeuvre dat daar uiteindelijk is uit voortgekomen mag al tot het beste van deze eeuw gerekend worden.

Rond Levi's zelfdoding (11 april '87) is heel wat gespeculeerd. In de inleiding van *The drowned and the saved* licht Paul Bailey de omstandigheden van Levi's zelfgekozen dood toe. Als chemicus en humanist zou Levi een goed overwogen en geplande zelfdoding ongetwijfeld met een minimum aan risico en pijn (ook voor de nabestaanden) hebben kunnen en willen voltrekken. Doch zijn zelfdoding was plots en gewelddadig: hij gooide zich naar beneden in het trappenhuis van het appartementsgebouw waar hij sinds zijn geboorte had geleefd. Vrienden van Levi vertellen dat hij toen al een tijdje gebukt ging onder persoonlijke problemen. Hij was pas geopereerd (prostaatkanker) en de verslechterende toestand van zijn hoogbejaarde moeder maakte hem diep neerslachtig. Men mag dus aannemen dat zijn zelfdoding in een opwelling gebeurde en geen uitstaans had met zijn kampervaring (7).

Een van de belangrijkste aspecten van Levi's laatste boek is dat een overlevende waarde en beperkingen van getuigenissen in vraag stelt. De betrouwbaarheid van het geheugen en vooral, de representativiteit van de overlevenden worden gezocht. Vanuit wetenschappelijk oogpunt gebeurt dat niet diepgaand, maar uitermate belangrijk is dat een vooraanstaand overlevende hier ingaat tegen de veel sterkere neiging getuigenissen te sacraliseren en negatieve kritiek als smaad en hoon af te doen.

Een groot deel van *I sommersi e i salvati* handelt over de representativiteit der overlevenden (en van de getuigen onder de overlevenden). Dat blijkt in feite al uit de titel. Vrij vertaald luidt die 'zij die verdronken en zij die zich wisten te redden'. Met zijn titel verwijst hij ook naar het gelijknamige (negende) hoofdstuk uit zijn eerste boek, *Se questo è un uomo* (vertaald als: *Is dit een mens*, juister is 'Of dit een mens is'). In dat kernhoofdstuk stelt hij dat in het kamp iedereen absoluut alleen was, egoïsme overheerste en alleen machtigen konden overleven. Daardoor werd schril duidelijk dat er twee soorten mensen bestaan, verdronkenen en geredden. Andere tweedelingen, zoals goeden/slechten en gelukkigen/ongelukkigen, zijn minder duidelijk en meer aan gradatie onderhevig. In het kamp waren er voorbestemde slachtoffers, zij die niet in staat waren terug te vechten, de *sommersi*, het vaste maar steeds wisselende bestanddeel van het kamp. Zij volgden alle bevelen

op, beperkten zich tot hun rantsoen en kwamen dus zeer snel van honger om.

Zij die zich hebben weten te redden waren geen gewone maar gepri- vilegieerde gevangenen. Overleven zonder moraliteit te verzaken was niet mogelijk. In tegenstelling met de brede en unieke weg die naar de ondergang leidt, waren reddingswegen talrijk, moeilijk en onvoorspel- baar. De belangrijkste weg was die der 'prominenten', gevangenen die in ruil voor privileges met de SS collaboreerden en vaak macht uitoe- fenden over medegevangenen. Uit Levi's laatste boek blijkt dat zijn be- oordeling van de verdrinkenen en geredden wijzigingen onderging (die hij zelf niet aangeeft). Hij stelt nu zonder aarzeling dat de 'geredden' de slechtsten zijn. De meest egoïstische, gewelddigste, de ongevoeligste gevangenen, de collaborateurs uit de 'grijze zone' hebben de kampen overleefd. Het gros der gevangenen, gewone gevangenen die geen pri- vilege verworven hadden, ging ten onder. De meeste overlevenden hebben de bodem niet bereikt en zijn dus geen waarachtige getuigen. Zij die dat wel gedaan hebben, die in het bezit waren van de verschrik- kelijke waarheid, zijn niet teruggekeerd. Alleen deze compleet onderge- dompelden (*i sommersi*), zijn complete getuigen. Levi probeert ook het verhaal van de *sommersi* te vertellen, maar hij en andere *salvati* praten over dingen die ze niet persoonlijk ervaren maar slechts van nabij ge- zien hebben.

In *Is dit een mens* was Levi van oordeel dat hij en zijn lotgenoten de bodem hadden bereikt, dat ze niet lager konden zinken, dat er geen el- lendiger staat denkbaar was. Het derde hoofdstuk ('Op de bodem') ein- digt trouwens met de zin: "nu heb ik dus de bodem bereikt". In het veer- tig jaar later geschreven *I sommersi e i salvati* is Levi ervan overtuigd geraakt dat de geschiedenis van de kampen bijna exclusief geschreven werd door hen die, zoals hij, nooit de bodem bereikt hebben. In zijn eer- ste boek noemt hij de *sommersi* nog niet-mensen, in zijn laatste boek zijn zij mensen-bij-uitstek geworden, de enigen die mens gebleven zijn.

Het laatste betoog van Levi bevat enkele merkwaardige redenerin- gen. Hij houdt bijvoorbeeld geen rekening met gevangenen die over- leefden omdat ze laattijdig werden geïnterneerd. In tegenstelling met wat Levi beweert zijn zij oververtegenwoordigd onder de overlevenden en ook onder de getuigenden onder de overlevenden. Een groot deel van de getuigenissen is dus afkomstig van getuigen die ten gevolge van hun (gelukkig) relatief korte kampverblijf de minst diepgaande ken- nis bezitten over de kampwereld. Meedenkend met Levi, zouden hun getuigenissen eventueel buiten beschouwing kunnen worden gelaten

omdat hun relatieve onwetendheid stereotypering en feitelijke onjuistheden in de hand heeft gewerkt. Maar dat geldt ook voor een groot deel van de *sommersi*, namelijk diegenen onder hen die ten onder gingen toen ze pas enkele weken of maanden in het kamp waren.

Levi maakt evenmin duidelijk waarom getuigenissen van geprivilegieerde gevangenen feitelijk en inhoudelijk minder waard zouden zijn dan eventuele getuigenissen van de *sommersi*. Goed, hun waarneming werd vervormd door hun geprivilegieerde positie. Maar hij stelt zelf vast dat zij dank zij die positie een betere observatiepost bekleedden en dat ze daardoor enig overzicht over de kampwereld hadden verworven. En zelfs wie de bodem niet bereikt heeft, en waarschijnlijk minder geleden heeft dan de *sommersi* of muzelmannen (zie hieronder), kan desondanks geldige kennis verwerven en die kennis kritisch evalueren (zoals Levi doet).

Merkwaardig ook is Levi's stelling dat er vele reddingswegen waren doch slechts één weg naar de ondergang. Van de niet-teruggekeerden zijn sommigen rechtstreeks de gaskamers ingegaan, anderen werden ziek, verongelukten of werden vermoord ten gevolge van een gril van een SS-er of kapo ... en dat alles kon op de meest verscheidene momenten van hun kampbestaan gebeuren. De niet-teruggekeerden vormen dus net zo min als de geredden een monolithisch blok.

In feite heeft Levi het over gevangenen die zich niet (meer) konden of wilden aanpassen. Wat gedrag in onmenselijke omstandigheden betreft idealiseert hij niet-aanpassing, attitude-behoud en, qua consequentie, de dood. De geredden en hun getuigenissen zijn in Levi's ogen minderwaardig omdat wie het kamp heeft overleefd, belangrijke morele normen heeft moeten overtreden (wat ook Vrba herhaaldelijk onderlijnt). Wie maanden of jaren gevangenschap heeft overleefd, moet in het kamp inderdaad tot de 'fitsten' van het kamp behoord hebben. Zeker - zoals Levi opmerkt - de joden onder hen, want de overlevingsstrijd in de moordfabrieken was doorgaans nog ongenadiger dan in de concentratiekampen.

Deze 'natuurlijke selectie' (zoals Levi ze sarcastisch noemt) heeft ervoor gezorgd dat bij deze overlevenden bepaalde eigenschappen die de overleving van die extreme situatie bevorderden, sterker aanwezig zijn dan bij de doorsnee bevolking. Wat niet wegneemt dat Levi bij zijn beoordeling van feitelijke en inhoudelijke kwaliteiten van getuigenissen (veronderstelde) morele kwaliteiten en kenniskwaliteiten door elkaar haalt.

Zoals bij vele andere overlevenden bespeurt men in Levi's werk dus

een toenemende neiging om de achtergeblevenen te idealiseren. Zij zijn, anders dan de overlevenden, niet ontmenselijkt, daarvoor heeft de dood hen 'behoed' (dat geldt evenwel alleen voor diegenen die vrijwel direct vermoord werden). Deze heroïsering is het gevolg van metafysische schuldgevoelens (schuldgevoelens zonder concrete schuld). De nadrukkelijkste passage over de meerwaarde van de *sommersi* staat niet louter toevallig in het derde hoofdstuk dat handelt over de onlustgevoelens die heel wat overlevenden nog (lang) na de oorlog kwellen.

Levi voelt zich (net als vele andere overlevenden) ook beschuldigd door degenen die naar zijn verhalen luisteren. Hij voelt zich gedwongen zich te rechtvaardigen en te verdedigen. Daarom gaat hij in op bepaalde, steeds terugkerende vragen van buitenstaanders. Alle varianten op eenzelfde thema: waarom ben je niet gevlucht voor het te laat was? Waarom ben je niet in opstand gekomen? Varianten ook van de zelfbeschuldigende vragen die sommige overlevenden zich stellen. Levi's antwoorden op al die vragen lossen het overlevingsschuldgevoel niet op omdat dit kwellend gevoel minstens ten dele berust op revoltegevoelens tegen een onaanvaardbaar lot dat niet ongedaan kan worden gemaakt omdat doden nu eenmaal niet tot leven kunnen worden gewekt.

Voor in *I sommersi e i salvati* staan enkele verzen van Coleridge (uit *The Rime of the Ancient Mariner*) die de titel van Levi's dichtbundel, *Op een onzeker uur*, verduidelijken:

"Since then, at an uncertain hour,
That agony returns
And till my ghastly tale is told
This heart within me burns."

Die 'onzekerheid van het uur' wordt verder verklaard in het voorlaatste gedicht van de bundel, 'De overlevende':

Since then, at an uncertain hour.
Sindsdien, op een onzeker uur,
keert dat verdriet terug.
En er is niemand om het aan te horen
Dan brandt het hart hem in de borst.
Hij ziet weer de gezichten van zijn makkers
(...)
'Achteruit, weg van hier, verdrinken,

Gaat heen. Ik heb niemand weggedrongen,
Niemand's brood heb ik afgenomen,
Niemand is in mijn plaats gestorven. Niemand.
Keer terug in jullie mist.
Het is mijn schuld niet dat ik leef en adem
En eet en drink en slaap en kleren draag.'

Levi noemt zijn gedichten dwaas, onhandig en nutteloos. Dat lijkt me al te sterk, maar op een tweetal na (o.m. ook 'Sjemà', waarmee ook *Of dit een mens is* aanvangt) zijn deze treurige, gekwetste gedichten inderdaad niet zo bijzonder.

Minderheden onder de slachtoffers

De geschiedschrijving over het lot van de roze driehoeken (mensen die in het nazi-tijdperk werden opgepakt en geïnterneerd werden omwille van hun homoseksuele voorkeur) is nog van vrij recente datum. Naast enkele degelijke wetenschappelijke studies wordt nog heel wat fantasisch werk op de markt gegooid. Ook *Le triangle rose: La déportation des homosexuels (1933-1945)* van de hand van Jean Boisson, mag tot deze laatste categorie gerekend worden.

De auteur wil aantonen dat de nazi's minstens een miljoen homoseksuelen hebben uitgeroeid (wetenschappelijk betrouwbare schattingen komen tot 15.000 slachtoffers). Om dat te bewijzen baseert Boisson zich op één geïsoleerde, propagandistische uitspraak van Himmler (februari 1940) en op een volkomen uit zijn verband gerukte vaststelling van Eugen Kogon (één socioloog die steevast wordt aangekondigd als 'de geschiedkundigen'). Door naargeestig opbod van het aantal slachtoffers en de ellende die ze hebben doorstaan (van alle gevangencategorieën, joden inbegrepen, zouden de roze driehoeken het het hardst te verduren gehad hebben) eist hij het 'statuut' op waar andere slachtoffers recht op hebben. Allen werden uitgeroeid om 'racistische' redenen. Joden en zigeuners bedreigden de zuiverheid van het ras, homoseksuelen schaadden de reproductie van het ras.

Het boek is een aanfluiting van geschiedschrijving (geen, onduidelijk, methodologisch ongeoorloofd brongebruik en -verwijzing). De auteur is manifest slecht op de hoogte van het Derde Rijk, nazi-kampen en vervolging van homoseksuelen. Voor de rest bestaat het relaas uit stereotiepen, ongerechtvaardigde veralgemeningen, misvattingen, on-

bewezen uitspraken die enkele bladzijden later als vaststaande feiten worden hernomen, flaters, foute gevolgtrekkingen en bewijsvoeringen, nodeloze uitweidingen en speculaties. Zo bijvoorbeeld de stelling dat er heel wat geroddeld werd over Hitlers seksuele potentie, dat zijn impotentie dus wel eens aan de basis zou kunnen liggen van zijn ongeremd machtsstreven, dat hij zich dus wou wreken op de wereld, dat men toch voorzichtig moet zijn met zulke conclusies, het gaat tenslotte toch maar om roddel, alhoewel, is er ooit rook zonder vuur?

Men kan zich dus vragen stellen over de betrouwbaarheid van de enkele interessante bladzijden in dit overbodig boekje. Toch nog een opsomming: de ommekeer bij enkele Duitse feministische bewegingen bij de nationaal-socialistische machtsovername; summiere demografische gegevens voor en na deze machtswissel, wetswijzigingen om het geboortecijfer zo snel mogelijk te doen stijgen; vervolging van homoseksuelen in het Elzasgebied en, tot slot, de ook in Frankrijk nu nog voortdurende discriminatie van homoseksuelen door bepaalde groepen van overlevenden die hen elke deelname aan herdenkingsplechtigheden ontzeggen desnoods door gebruikmaking van brutaal geweld.

In 1987 werd een geschiedkundig onderzoek afgerond naar het lot van homoseksuelen in het door de nazi's bezette Nederland (9). De resultaten van het aan minister Brinkman (de opdrachtgever voor het onderzoek) gericht rapport werden pas een jaar later publiek gemaakt. Uit dit onderzoek blijkt dat er naar alle waarschijnlijkheid geen Nederlanders waren onder de roze driehoeken en dat geen enkele Nederlander omwille van zijn (gezien de formulering van de Duitse strafwet gaat het inderdaad alleen om mannen) homoseksuele geardeerdheid terecht kwam in een concentratiekamp. Dit leidt, zoals A.H. Paape van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie stelt, tot de conclusie dat het onderzoek "geen indicaties oplevert die rechtvaardigen dat homoseksuelen nog als aparte categorie voor de Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers worden erkend". Enkele jaren voordien was de wet op aandrang van de Nederlandse Tweede Kamer evenwel al gewijzigd opdat ook vervolgte homoseksuelen een uitkering konden bekomen. Na lectuur van voormeld onderzoek heeft de verantwoordelijke minister beslist dat die mogelijkheid behouden blijft (10).

Deze nazi's hebben naar schatting ook 300.000 zigeuners omgebracht (waarschijnlijk om het door hem opgezette enorme aantal homoseksuele slachtoffers niet al te onwaarschijnlijk te maken, drijft Boission dit aantal op tot 700.000). Aangezien de nazi's zigeuners beschouwden als 'mede-Ariërs', werden ze niet om racistische redenen uitgeroeid

maar om zogenaamde sociale redenen vernietigd, omdat ze nomaden, dieven, misdadigers en parasieten heetten te zijn.

Over deze uitroeiing bestaan weinig ooggetuigenverslagen. Voor *En de violen zwegen* baseerde de Pools-Amerikaanse auteur en filmregisseur Alexander Ramati zich op nauwgezette autobiografische beschrijvingen van een Poolse zigeuner die de slachtpartij heeft overleefd (11).

Het grootste deel van zijn zorgvuldig gedocumenteerd boek gaat over de trektocht van een groep zigeuners (aanvankelijk 84 leden), die in november 1942 Polen ontvlucht omdat zigeuners er sedert enkele maanden vervolgd en vermoord worden. Net als hun joodse lotgenoten hielden de zigeuners de gruwelijke verhalen die hen bereikten aanvankelijk voor gruwelverhalen. Hun ongeloof en de geruststellende rationalisaties worden uitstekend weergegeven. Op zijn vluchtroute naar Hongarije wordt de zigeunergroep geconfronteerd met geweldplegingen en slachtpartijen. Vierendertig leden halen het land van bestemming niet.

Na een jaar relatieve rust wordt de rest, onmiddellijk na de inval van de nazi's in Hongarije (maart '44), samen met vele andere zigeuners naar het 'zigeunerkamp' in Birkenau gebracht. De aanvankelijk welwillende houding van de kamp-SS verandert in juni '44. In de nacht van de eerste augustus 1944 worden 4.000 zigeuners afgeslacht.

Ramati's verhaal is knap geconstrueerd, geschreven en vertaald. Het biedt heel wat informatie over het zigeunervolk, hun gebruiken en gewoontes. De zigeunercultuur en de hoofdfiguren worden wel een beetje geïdealiseerd. Het te korte stuk over Auschwitz is minder overtuigend en bevat enkele storende onjuistheden. Bijvoorbeeld het 'moslemisme' waarover Ramati het heeft. Dat was helemaal geen ziekte, *Muselmänner* is kampjargon voor gevangenen die psychisch zo goed als dood en fysiek bijna dood waren. Onjuist ook is dat dit fenomeen tevoren niet bestond of nu niet meer zou bestaan, denken we bijvoorbeeld maar aan bepaalde derde Wereldlanden waar vele miljoenen mensen per dag over minder calorieën kunnen beschikken dan de doorsnee gevangene in een nazi-kamp (12).

Besproken en geraadpleegde literatuur

Boas, Jakob - *Boulevard des misères. Het verhaal van doorgangskamp Westerbork*. Amsterdam, 1988: Nijgh & Van Ditmar.

Boisson, Jean - *Le triangle rose. La déportation des homosexuels (1933-1945)*. Paris, 1988: Laffont.

Citroen, Sophie en Joop - *Duet Pathétique. Belevissen van een joods gezin*

in oorlogstijd 1940-1945. Utrecht/Antwerpen, 1988: Veen.

Cohen, E.A. - *De negentien treinen naar Sobidor*. Amsterdam-Brussel, 1979: Elsevier (nu in een recentere uitgave in de ramsj bij De Slegte).

Goldstein, Maurice - 'La réalité d'Auschwitz dans l'oeuvre de Primo Levi' in, *Driemaandelijks Tijdschrift van de Auschwitz-Stichting*, nr. 17, maart-mei 1988.

Haulot, Arthur & Kuci, Ali - *Dachau*, Brussel, 1945. (heruitgegeven in 1985 als: Arthur Haulot - *Mauthausen - Dachau*. Bruxelles: Le Cri/Vander).

Haulot, Arthur - 'Le camp de concentration. Eléments sociologiques' in, *Synthèses*, Bruxelles: augustus 1946.

Haulot, Arthur - *J'ai voulu vivre. Dachau 1943-45, Journal de camp*. Bruxelles, december 1987: Vie Ouvrière.

Levi, Primo - *Is dit een mens*. Amsterdam, 1987: Meulenhoff (oorspronkelijk Italiaanse editie: *Se questo è un uomo*, 1958).

Levi, Primo - *Op een onzeker uur*. Amsterdam, 1988: Meulenhoff (oorspronkelijke Italiaanse editie: *Ad ora incerta*, 1984).

Levi, Primo - *The drowned and the saved*. London, 1988: Michael Joseph (oorspronkelijke Italiaanse editie, *I sommersi e i salvati*, 1986. Begin 1989 zou bij Meulenhoff een Nederlandse vertaling uitkomen).

Maurel, Micheline - *Un camp très ordinaire*. Paris, 1957: Minuit (de Nederlandse vertaling, 'Vrouwenkamp', nu voor een prikke te koop bij De Slegte).

Mechanicus, Philip - *In dépôt - Dagboek uit Westerbork*. Amsterdam, 1978: Athenaeum/Loeb (eerste druk 1964).

Michelet, Edmond - *Rue de la liberté. Dachau 1943-1945*. Paris, 1983: Seuil (oorspronkelijke editie 1955).

Ramati, Alexander - *En de violen zwegen. Een verhaal over de holocaust van de zigeuners*. Amsterdam, 1988: Omega Boek.

Schelvis, Jules - *Binnen de poorten*. Bussum, 1982: De Haan.

Schelvis, Jules - *Sobidor, een vernietigingskamp in Polen 1942-1943*. Elzenhorst-Tricht, 1988.

Vrba, Rudolf - *Je me suis évadé d'Auschwitz*. Paris, 1988: Ramsay.

Noten

- (1) De veertigste verjaardag van de Reichskristallnacht 9-10 november 1938 - zorgt momenteel in Duitsland voor een stortvloed van literatuur over ontstaan en gevolgen van het nazi-regime.
- (2) In juni 1985 werd aan de universiteit van Nantes een doctorstitel toegekend aan Henri Roques op basis van zijn comparatieve studie over 'de "bekenntnissen" van Kurt Gerstein'. Roques, een gepensioneerd ingenieur, koestert extreem rechtse sympathieën en connecties. Doordat historische revisionisten zijn thesissen en haar honorering dankbaar aangegrepen om Gersteins getuigenis én meteen ook de gaskamers als vervalsingen af te doen, ontstond een jaar later

een schandaal waardoor Roques uiteindelijk zijn doctorstitel kwijtspeelde (niet omwille van inhoudelijke fouten van zijn onderzoek maar wegens procedurefouten bij de samenstelling van de commissie). Blijkbaar staat de Gerstein-bijlage wel in de Engelstalige heruitgave van 1986 ('Escape from Auschwitz').

(3) In 1985 in de V.S. gepubliceerd - Boas is daar als historicus verbonden aan een klein holocaust-centrum in Californië.

(4) Over *Mechanicus*: zie mijn bespreking van zijn gepubliceerde brieven in, VMT, maart 1988.

(5) Na het houden van een voordracht (Elcker Ik, Antwerpen, 24 oktober '88) werd me privatim heel nadrukkelijk en volgehouden gevraagd 'of het feit dat die joden altijd en overal vervolgd en uitgeroeid werden toch niet afdoend bewijst dat het aan die joden ligt; het is hùn schuld' ... Mijn op rede gebaseerde tegenargumenten bleken geen aarde aan de dijk te zetten, de interpellante bleef aandringen. Dan heb ik maar gekozen voor een even suggestieve tegenvraag: 'of het feit dat dagelijks, overal ter wereld miljoenen kippen onthoofd worden niet afdoende bewijst dat het aan hen ligt; ze moeten maar zo lekker niet zijn.

(6) In *Streven* (december 1988) ga ik diepgaand in op enkele kernideeën uit Levi's oeuvre en laatste boek.

(7) In bepaalde kringen wordt Levi's gewelddadige dood desondanks in verband gebracht met zijn kampervaring, waarschijnlijk omdat ze dan beter ingekaderd kan worden in het kampbeeld en de boodschap die men wil uitdragen. Maurice Goldstein, president van het Internationaal Auschwitzcomité, schrijft bijvoorbeeld: "Primo Levi nous a quitté au printemps dernier. Le samedi 11 avril 1987, Primo Levi s'est approché trop près des barbelés électrifiés. Auschwitz l'avait rattrapé." waaraan hij overdenkingen van Levi over zelfmoord in kamp koppelt ... (p. 16-17).

(8) Vandaar dat Haulot en Michelet, niet-joden, die vrijwel genadeloze survival of de fittest niet opgemerkt of niet vermeld hebben. Op 23 november '43 bijvoorbeeld, noteert Haulot in zijn dagboek: "L'homme égoïste, qui rapporte tout à lui-même, occupé de son bonheur exclusif, voilà quelque'un de bien extraordinaire aujourd'hui. Non pas que les hommes d'à présent soient moins égoïstes. Mais parce que le temps les rattache à tout autre chose qu'à eux-mêmes".

(9) Yvonne Scherf - *De vervolging van homosexualiteit tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, licentieverhandeling.

(10) NRC-Handelsblad, 12 juli 1988.

(11) Ramati's verfilming van zijn hier besproken boek, zou eind 1988 in London in wereldpremière gaan.

(12) Zie M. Kellner, "Schuldner auf KZ-Ration", in: *Konkret*, 9/88, p. 21.